INGLIZ VA O‘ZBEK TILLARIDA KASB-HUNAR NOMLARINING GENDER XUSUSIYATLARI: LEKSIK-SEMANTIK CHOG‘ISHTIRMA TAHLIL

Davlyatova Madina Shakirovna

Annotatsiya

Mazkur tezisda ingliz va o‘zbek tillaridagi kasb-hunar nomlarining gender xususiyatlari leksik-semantik chog‘ishtirma yondashuv asosida yoritiladi. Kasbiy nominatsiyalarning mavzuiy guruhlari, kelib chiqish qatlamlari, so‘z yasalish modellari va gender ma’nosini ifodalash vositalari tahlil qilinadi. Ingliz tilida -ess, -man, -woman kabi tarixiy markerlar hamda gender-neytral shakllar, o‘zbek tilida esa muallim–muallima, shoir–shoira kabi leksik juftliklar va ayol shifokor, erkak hamshira singari analitik konstruksiyalar qiyoslanadi. Tahlilda kasbiy ma’no, referent jinsi va ijtimoiy stereotip bir-biridan farqlanadigan hodisalar sifatida qaraladi.

Kalit so‘zlar: kasb-hunar nomlari, kasbiy nominatsiya, gender xususiyatlari, leksik-semantik tahlil, gender markeri, neytrallashuv, feminativ, chog‘ishtirma tahlil, tarjima.

Kirish

Kasb-hunar nomlari tilning ijtimoiy hayot bilan bevosita bog‘liq qatlamlaridan biri bo‘lib, shaxsning mehnat faoliyati, malakasi, lavozimi va professional rolini ifodalaydi. Bunday birliklar faqat kasb egasini nomlash bilan cheklanmaydi: ularning tarixiy shakli, yasalishi va qo‘llanishi jamiyatdagi mehnat taqsimoti hamda ayol va erkakning ijtimoiy rollari haqidagi qarashlarni ham aks ettirishi mumkin [6; 8; 11]. Shu sababli kasbiy nominatsiyalarda gender belgisining ochiq ifodalanishi, kontekst orqali anglashilishi yoki umuman kodlanmasligini farqlash muhimdir.

Ingliz va o‘zbek tillari genderni ifodalash vositalari jihatidan farqlanadi [7]. Ingliz tilida actor–actress, waiter–waitress, chairman–chairperson kabi shakllar tarixiy markirlashuv va zamonaviy neytrallashuv jarayonlarini ko‘rsatadi [4]. O‘zbek tilida esa o‘qituvchi, shifokor, muhandis, tarjimon kabi ko‘plab kasb nomlari grammatik jihatdan jinsni farqlamaydi; zarur holatda ayol/erkak aniqlovchisi yoki muallima, shoira, aktrisa kabi leksiklashgan shakllar ishlatiladi.

Ushbu tezisning maqsadi ingliz va o‘zbek tillaridagi kasb-hunar nomlarining gender xususiyatlarini qiyoslash, kasbiy ma’no bilan gender belgisining o‘zaro munosabatini aniqlash hamda ikki tilda gender markirlashuv va neytrallashuvning asosiy ko‘rinishlarini tavsiflashdan iborat. Tahlilda tavsifiy, chog‘ishtirma, leksik-semantik guruhlash va komponent tahlil usullariga tayaniladi.

Asosiy qism

Kasbiy nominatsiyalarning mavzuiy guruhlari

Tadqiqot doirasida 185 ta professional nominatsiya tahlil qilindi: ularning 92 tasi ingliz, 93 tasi o‘zbek tiliga mansub [5, B. __]. Ular ta’lim va ilm-fan, tibbiyot va parvarish, davlat boshqaruvi va huquq, biznes va moliya, muhandislik va axborot texnologiyalari, xizmat-savdo-turizm-transport, san’at-media-sport hamda hunarmandchilik va amaliy mehnat kabi sakkiz mavzuiy guruhga ajratildi. Tanlanmada oltita guruhda 24 tadan birlik, san’at-media-sport guruhida 22 ta, xizmat-savdo-turizm-transport guruhida esa 19 ta nominatsiya qayd etildi [5, B. __]. Bu raqamlar umumtil chastotasini yoki mehnat bozoridagi kasblar ulushini emas, aynan tanlangan birliklarning tarkibini ifodalaydi.

Kasbiy shaxsni bildiruvchi nomlarni faoliyat, jarayon yoki hujjat nomlaridan ajratish ham muhim. Masalan, doctor, auditor, judge, translator shaxsni nomlaydi; diagnosis, audit, verdict, protocol esa

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

kasbiy faoliyatga oid jarayon yoki hujjatni anglatadi. Gender tahlilining asosiy obyekti kasb, lavozim va professional rolni bildiruvchi shaxs nominatsiyalaridir.

Tarixiy qatlamlar va so'z yasalish modellari

Kasb nomlarining shakllanishida tilning ichki so'z yasash imkoniyatlari bilan bir qatorda o'zlashma qatlam ham muhim o'rin tutadi [10; 12]. O'zbek tilida zargar, me'mor, tabib, muallim, mudir kabi tarixiy qatlamga mansub nomlar mavjud. Muallima, mudira, shoira, adiba kabi shakllarda ayol referentni alohida ko'rsatuvchi leksik belgi saqlanadi; zargar, me'mor, menejer, dizayner va auditor kabi birliklarda esa jins shaklan kodlanmaydi.

Tadqiqot materialidagi 23 ta o'zlashgan professional nominatsiya uch guruhga ajraladi: arabcha tayyor gender juftliklari — 7 ta (30,4%); rus va Yevropa tillari orqali kirgan feminativlar — 6 ta (26,1%); gender-neytral o'zlashmalar — 10 ta (43,5%) [5, B. __]. Aktrisa, balerina va styuardessa kabi shakllar ayollikni leksik jihatdan bildirishi mumkin, biroq ularning zamonaviy uslubiy maqomi bir xil emas. Ayrim hollarda neytral muqobil bilan yonma-yon qo'llanish kuzatiladi.

Ingliz tilida gender belgisining ochiq ifodasi derivatsiya va kompozitsiya orqali namoyon bo'lishi mumkin: actor–actress, waiter–waitress, host–hostess; businesswoman, chairwoman kabi birliklarda woman komponenti mavjud. Shu bilan birga, rasmiy va kasbiy muloqotda chairman/chairwoman o'rniga chair yoki chairperson, policeman/policewoman o'rniga police officer, fireman o'rniga firefighter, spokesman/spokeswoman o'rniga spokesperson kabi neytral shakllar ishlatiladi [4; 9]. Bu jarayon yangi kasbni yaratishdan ko'ra, mavjud kasbiy mazmunni jins ko'rsatkichisiz nomlashni anglatadi.

Leksik-semantik munosabatlar va gender belgisining chegarasi

Kasbiy semantik munosabatlarda kasbiy ixtisos, lavozimiy maqom va gender belgisi bir-biridan farqlanishi lozim [14]. Doctor–surgeon va shifokor–jarroh juftliklarida ikkinchi birlik birinchisiga nisbatan torroq ixtisosni bildiradi; bu farq jinsga emas, kasbiy ixtisoslashuvga tegishli. Assistant–director va yordamchi–direktor qatorlari esa lavozim yoki maqom pog'onalarini ko'rsatadi. Aksincha, actor–actress va muallim–muallima juftliklarida kasbiy faoliyat yaqin bo'lib, farqlovchi belgi referent jinsiga taalluqli.

Gender ma'nosini ifodalashning uch asosiy holatini ajratish mumkin [7]. Birinchisi — leksik yoki derivatsion marker: actress, aktrisa, muallima. Ikkinchisi — analitik marker: female doctor, male nurse, ayol shifokor, erkak hamshira. Uchinchisi — formal neytral nominatsiya: teacher, doctor, engineer, o'qituvchi, shifokor, muhandis. Analitik birikmada jins alohida aniqlovchi orqali ifodalanadi va kasb nomining o'zi yangi kasb turini hosil qilmaydi.

Kasb nomining ijtimoiy stereotip bilan bog'lanishi ham uning lug'aviy ma'nosida gender mavjudligini avtomatik ravishda anglatmaydi. Nurse yoki secretary ayrim kontekstlarda ayollik bilan, engineer yoki mechanic esa erkaklik bilan assotsiatsiyalanishi mumkin [2; 11; 15]. Biroq bunday assotsiatsiyani leksemaning majburiy semasi deb belgilash uchun real nutqiy yoki sotsiolingvistik dalil talab etiladi. Shu bois kasbning formal shakli, referentning jinsi va jamiyatdagi stereotiplar mustaqil tahlil mezonlari sifatida qaralishi zarur.

Tarjima va amaliy ahamiyat

Inglizcha-o'zbekcha va o'zbekcha-inglizcha tarjimada gender belgisini saqlash yoki neytrallashtirish matnning kommunikativ maqsadi va kontekstiga bog'liq [1; 3; 13]. Tadqiqotda o'rganilgan 600 ta tarjimaviy holatning 324 tasida standart yoki funksional ekvivalent, 98 tasida gender markerini saqlash, 76 tasida neytrallashtirish, 66 tasida analitik yoki izohli ifoda, 36 tasida esa

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

kontekstual kompensatsiya qayd etildi [5, B. __]. Demak, tarjimon faqat shakliy o'xshashlikka emas, gender markerining manba matndagi vazifasiga ham e'tibor berishi kerak.

Masalan, manba matnda gender jihatdan neytral bo'lgan doctor yoki engineer birliklarini sababsiz ayol shifokor yoki ayol muhandis tarzida tarjima qilish matnga qo'shimcha ma'no kiritadi. Biroq first woman surgeon singari birikmada gender belgisini tushirib qoldirish tarixiy yoki ijtimoiy urg'uni yo'qotishi mumkin. Baxshi, otin, doya, chevar, do'ppido'z kabi milliy kasb-hunar nomlarida esa tayyor bir so'zli ekvivalent topilmasa, funksional yoki izohli tarjima kasbiy vazifa va madaniy mazmunni yetkazishga xizmat qiladi [1].

Xulosa

Ingliz va o'zbek tillaridagi kasb-hunar nomlarining gender xususiyatlarini qiyoslash kasbiy ma'no bilan gender belgisini alohida o'rganish zarurligini ko'rsatadi. Tahlil qilingan nominatsiyalar sakkiz mavzuiy guruhni qamrab oladi va ularning shakllanishida ichki so'z yasalishi hamda o'zlashma qatlamlar muhim rol o'ynaydi.

Ingliz tilida tarixiy -man, -woman, -ess markerlari bilan bir qatorda gender-neytral nominatsiyalar faol qo'llanadi. O'zbek tilida esa ko'plab kasb nomlari formal jihatdan neytral bo'lib, gender ma'nosi zarur holatlarda leksiklashgan feminativ yoki analitik aniqlovchi orqali ifodalanadi. Kasbiy giponimiya, lavozimiy iyerarxiya, leksik gender oppozitsiyasi va sintaktik gender bir hodisa sifatida talqin qilinmasligi kerak.

Tarjimada gender belgisini saqlash, neytrallashtirish yoki izohlash qarori kontekst, kasbiy maqom va nominatsiyaning kommunikativ vazifasi asosida qabul qilinadi. Mazkur mezonlar ikki tilli lug'atlar tuzish, kasbiy terminlarni me'yorlashtirish va tarjima amaliyotida gender jihatdan maqbul muqobillarni tanlash uchun ahamiyatlidir [12; 16].

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Baker M. In Other Words: A Coursebook on Translation. 3rd ed. – London; New York: Routledge, 2018.
2. Cameron D. Feminism and Linguistic Theory. 2nd ed. – London: Macmillan, 1992.
3. Catford J.C. A Linguistic Theory of Translation. – London: Oxford University Press, 1965.
4. Curzan A. Gender Shifts in the History of English. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
5. Davlyatova M.Sh. [Avtoreferatning to'liq nomi]: filol. fan. bo'yicha falsafa dok. (PhD) diss. avtoref. – [Shahar], [Yil]. – [__] b.
6. Eckert P., McConnell-Ginet S. Language and Gender. – Cambridge: Cambridge University Press, 2003.
7. Hellinger M., Bußmann H. Gender Across Languages. Vol. 1. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2001.
8. Holmes J. Gendered Talk at Work. – Oxford: Blackwell, 2006.
9. Holmes J., Sigley R.J., Terraschke A. From chairman to chairwoman to chairperson: Exploring the move from sexist usages to gender neutrality // Comparative Studies in Australian and New Zealand English: Grammar and Beyond. – Amsterdam; Philadelphia: John Benjamins, 2009. – P. 183–204.
10. Hojiyev A. O'zbek tili so'z yasalishi tizimi. – Toshkent: O'qituvchi, 2007.
11. Lakoff R. Language and Woman's Place. – New York: Harper & Row, 1975.
12. Madvaliyev A. O'zbek terminologiyasi va leksikografiyasi masalalari. – Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2017.
13. Nida E.A. Toward a Science of Translating. – Leiden: Brill, 1964.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.

14. Safarova R. Leksik-semantik munosabatning turlari. – Toshkent: Fan, 1996.
15. Sczesny S., Formanowicz M., Moser F. Can Gender-Fair Language Reduce Gender Stereotyping and Discrimination? // Frontiers in Psychology. – 2016. – Vol. 7. – Art. 25.
16. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019-yil 21-oktabrdagi PF-5850-son "O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi Farmoni.

© Ushbu material Creative Commons Attribution 4.0 International (CC BY 4.0) litsenziyasi asosida tarqatiladi.